

महाराष्ट्राची यशस्वी वाटचाल व यशवंतराव चव्हाण यांचा विकासात्मक शैक्षणिक दृष्टीकोन

वृषाली ओंकार अंबटकर

विभागात स्वा. सै. सुर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा (जं.) परभणी

I k j k k : व्यक्तीच्या जीवनात आत्मोन्नतीसाठी ज्याप्रमाणे आध्यात्मिकतेला स्थान आहे. त्याच प्रमाणे त्याच्या जिवातील महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणून राजकीय जीवनाचा विचार केला जातो. प्रत्येक देशातील शासन पध्दतीनुसार त्या राष्ट्रातील व्यक्तीच्या जिवातील राजकीय जीवनाचा विचार होतो. भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळात गुलामीत जीवन असल्यामुळे राजकीय जीवनाच्या विकासाला तेवढा वाव नव्हता. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र लोकशाही शासन पध्दतीत राष्ट्रातील प्रत्येक नागरिकाला विशिष्ट असा अधिकार प्राप्त नाला व तो राजकीय क्षेत्रात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे सहभागी होऊ लागला. राष्ट्रविकासाच्या अनुषंगाने स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक महान व्यक्तीची कसोशीने प्रयत्न करून विकासात्मक कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामध्ये पंडीत नेहरू, म.गांधी बरोबर यशवंतराव चव्हाण यांचा देखील समावेश होतो.

iLrokk :

यशवंतराव चव्हाण यांनी बालवयातच राष्ट्र चळवळीत सहभाग घेऊन देशाकरिता कार्य केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांनी विविध पदावर कार्य केले. ज्यामध्ये पुरवठा मंत्री, गृहमंत्री, संरक्षणमंत्री, अर्थमंत्री, परराष्ट्रमंत्री व मुख्यमंत्री मुख्यमंत्री पदावर कार्यरत असतांना आपल्या निर्णय घमतेने त्यांनी अनेक विकासात्मक योजना आखल्या व त्यांना प्रत्यक्षात उतरविले. राष्ट्र विकासात ज्याप्रमाणे उद्योगांचा समावेश असतो त्या प्रमाणेच शैक्षणिक क्षेत्राचा समावेश असतो हे त्यांनी जाणले व त्यांनी त्या अनुषंगाने महाराष्ट्राच्या विकासात शिक्षण क्षेत्राला महत्त्वाचे मानून त्यात सकारात्मक विकास घडवून आणण्यासाठी अनेक योजना आखल्या व त्या प्रत्यक्षात उतरविल्या ज्यामुळे विकास घडून येण्यास मदत झाली.

परिचय :-

१२ मार्च १९१३ सातारा जिल्ह्यात देवराष्ट्र या गावात विठ्ठलबाई व बळवंत यांना पुत्ररत्न नाले. त्यांचे नाव यशवंत असे ठेवण्यात आले. जन्मापासूनच त्यांचे जीवन संघर्षमय होते. बालवयातच वडीलांचा मृत्यू नाला. शेतकरी कुटुंबात जन्म आणि त्यामध्येच घरची आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्यामुळे त्यांच्या जिवात अनेक समस्या निर्माण नाल्या. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण हे देवराष्ट्र या ठिकाणी नाले तर त्या नंतरचे शिक्षण त्यांचे कऱ्हाड येथे नाले. त्यांनी आर्थिक परिस्थितीमध्ये आपले शैक्षणिक जिवन यशस्वी करून दाखविले. गरीबांना शिक्षणाच्या प्रारंभी कसे आर्थिक संकटांना सामोरे जावे लागते याचा अनुभव त्यांनी घेतल्यामुळे मुख्यमंत्रीपदी आल्यानंतर महाराष्ट्रात मोफत शिक्षणाची योजना जाहिर केली. शैक्षणिक जीवनात त्यांनी म. गांधींच्या आम्हानाला प्रतिसाद देऊन सत्याग्रहात सामील नाले आणि १८ महिन्यांचा करावास ओढला. त्यानंतर महाविद्यालयीन शिक्षणास कोल्हापूर येथील राजाराम महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. कारागृहातील ग्रंथवाचनाचे त्यांचा व्यक्तीमत्त्वाचा विशिष्ट असा आकार मिळाला शैक्षणिक जीवनातच त्यांनी निर्भीडवृत्ती मानवतावादी दृष्टीकोन, राष्ट्रभक्ती यांना आत्मसात केले.

सुसंस्कृत व्यक्ती, साहित्यप्रेमी आणि राजकीय नेता म्हणून त्यांची ओळख निर्माण नाली. राजकारणा इतकेच साहित्यावरही त्यांचा गाढा अभ्यास होतो. साहित्याच्या संदर्भात ते म्हणत साहित्य केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ते अमंगलाचा नाश करून मंगलाची स्थापना करते ते साहित्य होय. कृष्णकाठ, ऋणानुबंध हे त्यांचे आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहेत. एका साहित्यिका बरोबरच कृतीशिल विनानवादी अशीही ओळख आहे.

राजकीय जिवन :-

सर्वमान्य जिद्दीचा कार्यकर्ता अशी मंत्रीमंडळात त्यांची ओळख होती. १९५२ मध्ये विधान सभेत सार्वत्रिक निवडणूक नाली या निवडणूकात सातारा जिल्ह्यातून निवडणूक लढवून विजयी नाले. त्यांना मंत्रीमंडळात स्थान देऊन पुरवठा व वनखाते त्यांना देण्यात आले आणि काही कालावधीतच म्हणजे १९५६ मध्ये त्यांनी द्वैभाषिक राज्याच्या मुख्यमंत्री पदाचा उर्वार घेतला. देशाचा पर्यायाने महाराष्ट्राचा विकास होण्यासाठी त्यांनी जनतेचे लक्ष विकासाकडे वेधण्यासाठी शिक्षण, शेती, उद्योग, पाणीपुरवठा, धरणे वीजनिर्मिती यासारख्या कामांच्या योजनावर लक्ष केंद्रीत केले आणि महाराष्ट्राचा विकास घडवून आणला. संयुक्त महाराष्ट्रात चळवळीत त्यांना यश येऊन दि. १ एप्रिल १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र अस्तित्वात आला. १९६२ मध्ये चौथ्यावेळी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री नाले. महाराष्ट्राच्या विकासाकरिता यशवंतरावांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. त्यांच्या कारकिर्दीत त्यांनी विकासाचे महत्त्वाचे पाऊल म्हणून शिक्षणाचा विचार केला व त्यांनी महाराष्ट्रात प्राथमिक शिक्षणापासून उच्चशिक्षणा पर्यंत मोफत शिक्षणाची व्यवस्था केली. त्याच बरोबर शेतकऱ्यांचे कष्ट आणि उत्पादन यांचा विचार करून शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकासाकरिता सहकारी साखर कारखाने निर्मितीस चालना दिली. यशवंतरावांच्या दुरदृष्टीमुळे महाराष्ट्राचा कायापालट होण्यासाठी तेवढेच नाले. यशवंतराव नेहमी म्हणत देशाला विकासाकडे न्यायचे असेल तर प्रथमतः माणसे घडली पाहिजे हे तत्व त्यांनी जाणले व जनतेत सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होण्यासाठी विविध योजना आखल्या व त्यांची अंमलबजावणी केली.

शिक्षण संकल्पना :-

राष्ट्र किंवा व्यक्ती विकासातील सर्वात महत्त्वाचे साधन म्हणून ज्याचा विचार केला जाते ते म्हणजे शिक्षण होय याचाच विचार यशवंतराव चव्हाण यांनी केला. महाराष्ट्राच्या विकासातील महत्त्वाचा दुवा म्हणून उद्योग, शेती याप्रमाणेच शिक्षण क्षेत्राला महत्त्व दिले. या अनुषंगाने शैक्षणिक विकास कसा होईल हे त्यांनी जाणले विद्येची उपासना ही सर्वश्रेष्ठ उपासना होय. याला अनुसरून यशवंतराव चव्हाण यांनी स्पष्ट केले की, मला अशिक्षित बेकाराच्या फौजेपेक्षा सुशिक्षित बेकारांची फौज परवडेल. कारण ते देशाचे प्रश्न समजावून घेऊन सोडविण्यास मदत करतील. वेगवेगळ्या त-ांनी शिक्षणाचा अर्थ वेगवेगळा लावला त्यामध्ये महात्मा गांधी यांनी मुलउद्योगाची संकल्पना मांडली. तर स्वामी विवेकानंद यांनी मनुष्यातील मनुष्यत्व जागृत करण्याचे किंवा अध्यात्मिक उन्नतीचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. महात्मा फुले यांनी विद्या हेच सर्व विकासाचे मुळ होय असे स्पष्ट केले. या सर्वांच्या शैक्षणिक विचारांशी यशवंतराव चव्हाण सहमत होते. सर्व विकासाचे साधन शिक्षण घेत. याला विचारात घेतले शिक्षणाचा व्यापक दृष्टीकोनातून विचार करतांना त्यांनी स्पष्ट केले की, शिक्षण म्हणजे समाजकारण होय -नानाचा उपयोग हा समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत -नाला पाहिले असे ते मानत. शिक्षण ही निरंतर प्रक्रिया आहे. व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत चालणाऱ्या या प्रक्रियेमुळे व्यक्तीच्या जिवनात सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते. सामाजिक विकासाचे साधन म्हणून शिक्षणाचा विचार होतो. एक राजकीय व्यक्तिमत्व असून देखील त्यांनी शिक्षण त-ांची भूमिका यशस्वीपणे साकारली हे त्यांच्या शैक्षणिक विचारावरून स्पष्ट होते, की कुलने विशालेन विद्याहिनस्य देहिन अकुलीकोडीप विद्यावान देवेशी स पुज्यते । या संस्कृत श्लोकावरून शिक्षणाचे व्यक्तीच्या जीवनातील स्थान स्पष्ट होते. केवळ नौकरी किंवा व्यवसाया पुरतेच शिक्षण मर्यादीत नव्हे तर सर्वांगीण विकासाचे साधन शिक्षण होय.

1) प्राथमिक शिक्षण :-

शिक्षणाचा पाया हा प्राथमिक शिक्षण असतो. यामुळे प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे असले पाहिजे. भविष्य विकसित करण्याचा पाया प्राथमिक शिक्षण होय. या कारणाने प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट उदात्त स्वरूपाचे असले पाहिजे असे यशवंतराव चव्हाण यांचे विचार होते. शिक्षणाचे माध्यम कोणते असावे ? या संदर्भात त्यांचे विचार हे महात्मा गांधी व पंडीत नेहरू यांच्या प्रमाणेच होते. शिक्षण हे मातृभाषेतून दिले तर ते अधिक योग्य होत. मातृभाषेला प्राधान्य दिले तर ते अंतःकरणापर्यंत पोहचले यानुसार त्यांनी शिक्षणात मातृभाषेला महत्त्वाचे स्थान दिले.

2) माध्यमिक शिक्षण :-

प्राथमिक शिक्षणा नंतरची पायरी म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय. १९६५ मध्ये म.रा. मा.शि.मं. स्थापन करण्यात आली. प्राथमिक शिक्षण व उच्चशिक्षण या जोडणारा दुवा म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय. यामुळे माध्यमिक शिक्षणाचे महत्त्व हे अनन्य साधारण स्वरूपाचे आहे. कोठारी आयोगाने व्यापक दृष्टीकोन सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीकोनातून माध्यमिक शिक्षणाची उद्दिष्ट स्पष्ट केले. कोठारी आयोगापूर्वीच यशवंतराव चव्हाण यांनी माध्यमिक शिक्षणाच्या संदर्भात आपली भूमिका मांडली आहे. कोठारी आयोग यांचे उद्दिष्ट व यशवंतराव चव्हाण यांच्या माध्यमिक शिक्षणाच्या उद्दिष्टाच्या संदर्भात साधर्म्य आहे. मंत्रीमंडळाचा शपथविधी प्रसंगी बोलतांना यशवंतराव चव्हाण यांनी स्पष्ट केले, "शिक्षणाच्या बाबतीत माध्यमिक शिक्षणात व्यावसायिक बाजूवर विशेष भर देण्यात येईल. हुशार विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या बाबतीत कोणत्याही प्रकारच्या अडचणी येऊ नयेत म्हणून शिष्यवृत्त्या वगैरे मार्गांनी सर्व प्रकारचे साध्य करण्यात येईल"

यशवंतराव चव्हाण यांचे हे विचार केवळ विचार राहिले नाही तर ते इ.बी.सी., मागासवर्गीयांना शिष्यवृत्तीच्या रूपाने प्रत्यक्षात आले. शिक्षण केवळ मानसिक व बौद्धिक विकासाचे साधन नव्हते तर ते समाजाभिमुख असले पाहिजे हे त्यांनी स्पष्ट केले. माध्यमिक शिक्षणाच्या उद्युक्ततेच्या संदर्भात यशवंतराव चव्हाण स्पष्ट करतात माध्यमिक शिक्षणात विविधता आपण आणली नाही तर त्याच्या उपयुक्ततेसंबंधी लोकांच्या मनात संभ्रम निर्माण होऊन माध्यमिक शिक्षण ही एक डोकेदुखी निर्माण ठरणारी गोष्ट ठरेल. ²

७ मार्च १९६६ ला माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या पुणे येथील उद्घाटन प्रसंगी बोलतांना त्यांनी स्पष्ट केले की, "माध्यमिक शिक्षण हेच बहुसंख्य मुलांच्या जीवनातील अंतिम शिक्षण असून त्यांच्यापुरते बोलायचे -नाल्यास हे शिक्षण म्हणजे त्यांच्या भावी जीवनाची खुप मोठी शिदोरी ठरणार आहे. तेंव्हा प्रश्न असा निर्माण होतो की, हे शिक्षण पुरे होत असताना जीवनामध्ये प्रवेश करण्यासाठी लागणारी साधनसामग्री विद्यार्थ्यांच्या पदरात पडते किंवा नाही हे पहाण्याची जबाबदारी शासनावर असते. शिक्षणाला असणारा हा दुवा सर्वात महत्त्वाचा आहे असे त्यांनी स्पष्ट केले.

उच्च शिक्षण :-

उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून वार्डट प्रथा नाहीशा होतात. वार्डट प्रथांना आळा घालण्याची क्षमता उच्च शिक्षणात असते असे त्यांचे मत होते त्यांच्या मुख्यमंत्रीपदाच्या कार्यकाळात दोन विद्यापीठाची स्थापना -

तांत्रिक शिक्षण :-

आद्यौगिक प्रगतीमध्ये सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणून तांत्रिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात येते. सध्या तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या भरतातील संस्था अशा आहेत.

- 1) पदव्युत्तर अभ्यासक्रम व संशोधनस्तरावरील अभ्यासक्रम.
- 2) प्रथम पदवी अभ्यासक्रम
- 3) पदविकास अभ्यासक्रम
- 4) व्यावसायिक आणि औद्योगिक शिक्षण

तांत्रिक शिक्षणाचा विचार वेगवेगळ्या आयोगाने केला त्यामध्ये कोठारी आयोगाचा समावेश महत्त्वपूर्ण होय. यशवंतराव चव्हाण यांनी आर्थिक प्रगतीमध्ये महत्त्वाचा दुवा म्हणून तांत्रिक शिक्षणाला महत्त्वाचे मानले या संदर्भात त्यांनी स्पष्ट केले की फक्त आम्हाला तांत्रिक शिक्षण, वेगवेगळ्या शाखांचे शिक्षण घेतले पाहिजे अशा तऱ्हेच्या शिक्षणाला आम्ही महत्त्व दिले पाहिजे. याशिवाय ज्याला आपण निव्वळ ह्युमॅनिटीचे शिक्षण म्हणतो अशा तऱ्हेच्या शिक्षणाला महत्त्व आहे. ते मुलभूत शिक्षण आम्हाला मंजूर आहे आणि या शिक्षणाच्या बाबतीत शिक्षणाची सारी दारे सताड उघडी करून ते खालच्या थरापर्यंत पोहचविण्याचे आमचे ध्येय असले पाहिजे मी तर असे म्हणणे की या तऱ्हेच्या शिक्षणाचे प्रकाशस्रोत असा की शेवटच्या थरापर्यंत जर आम्ही नेऊ शकलो तर महाराष्ट्राची शक्ती इतकी जबरदस्त वाढेल की, त्याला कोणाच्याही मेहरबानीवर अवलंबून राहण्याचे कारण राहणार नाही. तो स्वतःचे रक्षण करील आणि राष्ट्राचेही रक्षण करील³

राष्ट्र रक्षणात विकासात तांत्रिक शिक्षण महत्त्वाचे आहे हा विचार यशवंतराव चव्हाण यांनी मांडला त्याला प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सतत प्रयत्न केले.

कृषी शिक्षण :-

आपले राष्ट्र हे कृषीप्रधान राष्ट्र आहे. राष्ट्राची खऱ्या अर्थाने उन्नती साधावयाची असेल तर शेतीचा विकास नाला पाहिजे त्याशिवाय राष्ट्रउन्नती शक्य नाही. याची जाणीव यशवंतराव चव्हाण यांना होती म्हणून त्यांनी शेती विकासाकरिता कृषी शिक्षणाला महत्त्वाचे मानले यशवंतराव चव्हाण यांनी स्पष्ट केले की, शेती संबंधी जे नवीन संशोधन आज होत आहे त्याचा उपयोग आपली शेती करू शकेल अशा दृष्टीने शिक्षण देण्याचा प्रयत्न आपणाला करता येईल. कृषी शिक्षणाच्या संदर्भात ते म्हणतात. "मी हल्लीच्या शिक्षणाचा म्हणजे ज्याला ह्युमॅनिटीचे शिक्षण म्हणतात त्याचा पुरस्कार करणारा आहे मी ज्या देवाचा भक्त आहे त्याच देवाची स्तुती करणारा नाही. शेतीच्या शिक्षणाचीही आवश्यकता आहे. शेतकरी आणि शेतीशी संबंध असणारा मनुष्य शाहणा असल्याशिवाय शेती शहणी होणार नाही यावर मा-⁴

निष्कर्ष :-

यशवंतराव चव्हाण उच्चविद्याविभूषित राजकीय व्यक्तिमत्व असले तरी सर्वच क्षेत्रात त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. राष्ट्राच्या विकासाकरिता शिक्षणाला महत्त्वाचे मानले. शिक्षण केवळ नान किंवा बौद्धिक विकासाचे नाही तर ते सर्वांगीण विकासाचे साधन आहे. असे विचार त्यांनी मांडून प्रत्यक्षात उतरविले. १९६० मध्ये आयोजित काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या शिबीरामध्ये त्यांनी स्पष्ट केले, शिक्षणकडे निव्वळ सामाजिक गरजेच्या दृष्टीने मी पहात नाही तर मा-या मते शिक्षण हे आर्थिक विकासाचे मुलभूत साधन आहे. आमच्यामध्ये शक्ती निर्माण करण्याकरिता आमच्या जवळ मनुष्य बळाशिवाय दुसरे काही साधन नसल्यामुळे आम्हाला या साधनांचा विकास करण्यासाठी त्याला शिक्षणाची जोड द्यावयाची आहे. खेड्यात बिजली येऊन पोहचल्याशिवाय ज्या प्रमाणे शेतीचा विकास होणार नाही त्याच प्रमाणे आमचा नापीक पडलेला मनुष्यबळाचा हा जो थोरला साधनसंपत्तीचा भाग आहे त्यात शिक्षणाची बिजली गेल्याशिवाय नवसाधर्म्य निर्माण होणार नाही. "

शिक्षणाच्या माध्यमातून मनुष्यबळाची कार्यक्षमता वाढते व मानवी मुल्ये जोपासाली जातात हे विचार त्यांनी मांडले या अनुषंगाने अनेक शैक्षणिक कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणले ज्यामध्ये सातारा सैनिकी स्कुलमध्ये एन.डी.ए. शिक्षणाची व्यवस्था केली क-न्हाड येथे अभियांत्रिकी महाविद्यालयाची स्थापना केली. आर्थिक दृष्टीकोनातून कमजोर विद्यार्थ्यांसाठी इ.बी.सी. सवलत लागू केली त्याच बरोबर शिवाजी विद्यापीठ व मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना केली.

यशवंतराव चव्हाण यांचा असणारा हा विकासात्मक दृष्टीकोन अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यांची सकारात्मक भूमिका व्यापक दृष्टीकोन, दुरदृष्टीपणा यामुळे ⁵ सर्वांगीण विकास होण्यास मदत नाली. केवळ तत्कालीन परिस्थितीतच त्यांच्या विचारांचा उपयोग नाली नाही तर वर्तमान व भविष्यातही या युगपुरूषाचे विचार आपल्याला अनमोल ठरणे आहेत. राष्ट्र विकास साधण्यास उपयुक्त ठरणार आहेत हेच स्पष्ट होते.

आभार :-

- 1) डॉ. गंगाधर वि. कायंदे पाटील, यशवंतराव चव्हाण चव्हाण, चैतन्य प्रकाशन नाशिक.
- 2) किता पेज नं. १५०.
- 3) किता पेज नं. १५२.
- 4) किता पेज नं. १६१.
- 5) रामभाऊ जोशी, यशवंतराव एक इतिहास, प्रतिभास प्रकाशन.
- 6) चाणक्य मंडल परिवार, स्पर्धापरीक्षा तयारी, अविनाश धर्माधिकारी.
- 7) लोकराज्य (मासिक) मार्च-2012.